

УДК 159.947

ДИФЕРЕНЦІЙНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ВОЛЬОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Шамлян К.М., к. психол. н.,
доцент кафедри філософії та психології
Національний лісотехнічний університет України

У статті виділено три аспекти диференційно-психологічного дослідження вольової організації особистості. За допомогою бібліографічного аналізу визначено критерії вольових властивостей особистості, запропоновано декілька типів будови вольової організації особистості. Проаналізовано типологічні аспекти волі на прикладі емпіричних досліджень активності особистості, стилів психічної саморегуляції.

Ключові слова: вольова організація особистості, диференційно-психологічний аналіз, типологічний підхід.

В статье выделены три аспекта дифференциально-психологического исследования волевой организации личности. С помощью библиографического анализа определены критерии волевых свойств личности, предложено несколько типов структуры волевой организации личности. Проанализированы типологические аспекты воли на примере эмпирических исследований активности личности, стилей психической саморегуляции.

Ключевые слова: волевая организация личности, дифференциально-психологический анализ, типологический подход.

Shamlyan K.M. THE DIFFERENTIAL AND TYPOLOGICAL ASPECT OF VOLITIONAL ORGANIZATION OF PERSONALITY

Three aspects are identified in differential-psychological study of volitional organization of personality. Based on bibliographic analysis, some criteria of volitional qualities are defined; following types of structure of personality volitional organization are proposed. Some typological volitional aspects are analyzed on example of empirical research of person's activity, self-regulation styles.

Key words: volitional organization of personality, differential-psychological analysis, typological approach.

Постановка проблеми. У структурі особистості вольові якості відіграють особливу роль – з ними пов'язують героїчні вчинки і найвищі досягнення людини, її видатні справи та перемоги. Систему вольових якостей, їх індивідуальне поєднання, що характеризує конкретну людину, ми називаємо вольовою організацією особистості. Сьогодні вивчення вольової організації особистості, її структури, типології, розвитку та виховання набуває надзвичайної актуальності.

Ступінь розробленості проблеми. Представляється перспективним диференційно-психологічний аналіз проблеми, в якому ми виділили три аспекти. Перший стосується визначення різних факторів розвитку певної вольової властивості – ціннісно-мотиваційного, біологічного, фактору досвіду, який закріплюється у відповідному умінні долати перешкоди. Цей аспект диференційного аналізу (насамперед, те що стосується біологічних чинників вольової поведінки) найбільше представлений у літературі. Вивченню нейродинамічної основи різних вольових якостей велику увагу приділяють у психофізіологічній школі Є.П. Ільїна [7].

Другий аспект диференційного аналізу спрямований на дослідження особливостей прояву вольових якостей людини у різних сферах активності (фізичній, інтелектуальній, комунікативній). У психології так склалося, що коли характеризують вольові властивості, наприклад, наполегливість, ініціативність та інші, то говорять про них «взагалі», без диференціації по типах активності; тобто апіорі приймається, що якщо людина ініціативна, то вона ініціативна в усьому, якщо смілива – то також смілива в усьому. Цей аспект ми детально розглянули у роботі [16].

Мета. Дана стаття присвячена третьому аспекту диференційного аналізу – типологічному – виявленню найбільш типових комбінацій вольових властивостей, що має стати основою для створення типології вольової особистості.

Виклад основного матеріалу. Дослідження типів вольової активності потребує, насамперед, визначення того, які якості у структурі вольової організації особистості є ключовими, визначальними.

У літературі з психології волі до вольових відносять досить широкий спектр психічних властивостей; єдиного погляду щодо

їх кількості та критеріїв виділення серед інших психічних властивостей немає.

Так, С.Л. Рубінштейн [13] починає перелік вольових якостей з ініціативності («перший крок важкий»). Вольові якості виділяються у зв'язку з тією роллю, що вони відіграють на різних етапах складної вольової діяльності. На початковому етапі поруч із ініціативністю проявляються самостійність та незалежність, на етапі прийняття рішення – рішучість, на етапі виконання дії – енергійність та наполегливість, при прийнятті рішення та його виконанні важливі також самоконтроль, витримка, самовладання.

Є.П. Щербаков [17] основними вольовими якостями вважає цілеспрямованість, дисциплінованість, упевненість, рішучість, наполегливість, ініціативність та самовладання. Експериментально було доведено, що важливою вольовою якістю є упевненість, яка виявляється і як стан, і як властивість особистості, на усвідомленому та неусвідомленому рівні. Упевнені на усвідомленому рівні досліджувані були більш успішні у діяльності, легко долали почуття страху, більш самокритичні, ніж невпевнені. Вольові якості спортсменів старшого віку та високої кваліфікації значно вище, ніж у молодих і з низькою кваліфікацією.

У характеристиці особистості вчений розрізняє волю потенційну (накопичення можливостей) і волю актуальну (та, ще реалізується у даний момент). Він обґрунтовує класифікацію вольових якостей на основі аналізу фізичних проявів людини, які вольові зусилля треба проявляти: 1) у повсякденному буденному житті, щоб досягнути високої результативності у фізичній діяльності; 2) при безпосередніх максимальних фізичних діях. Для реалізації першої умови слід дотримуватися режиму та підготовки до майбутньої діяльності, що пов'язано з цілеспрямованістю та дисциплінованістю, для реалізації другої умови важлива упевненість.

Факторні дослідження були проведені В.А. Іванніковим та Є.В. Ейдманом [6], пізніше М.В. Чумаковим [15]. У першому дослідженні на основі факторного аналізу даних по 16 вольових якостях було виділено три значущих фактори. Перший інтерпретований як фактор морально-вольової регуляції (у нього увійшли шкали відповідальності, самостійності, енергійності, діловитості, дисциплінованості, ініціативності, обов'язковості, цілеспрямованості, сміливості, принциповості, з від'ємним навантаженням – спокою. Другий – фактор емоційно-вольової регуляції – обіймає шкали витримки, терплячості, спокою, ціле-

спрямованості, фізичної терплячості, упертості, здоров'я та щастя. Третій фактор був названий фактором власне вольової регуляції: шкали рішучості, волі, сміливості, обдарованості, наполегливості, ініціативності та упертості.

М.В. Чумаков [15], застосувавши факторний аналіз на матеріалі особистісних характеристик, взятих із словника, виділив дев'ять факторів, які характеризують вольову людину, і вісім факторів, які стосуються безвольної людини. Дослідження показало, що буденні уявлення про вольові якості виявилися досить широкими, однак факторизація визначила структуру, яку можна співставити з теоретичними уявленнями. Вольова організація особистості представлена такими властивостями (факторами): відповідальність, ініціативність, рішучість, самостійність, витримка, наполегливість, енергійність, уважність, цілеспрямованість. Результати дослідження лягли в основу опитувальника для діагностики вольових якостей.

У західній психології склалася традиція позначати розвиток волі людини емним поняттям *persistence*, що включає і наполегливість, і цілеспрямованість, і терпіння, і упертість.

Обсяг статті не дозволяє розглянути всі класифікації та переліки; в деяких з них кількість вольових властивостей сягає більше двадцяти [2]. У зв'язку з цим виникає питання, за якими ознаками ту чи іншу психічну властивість відносять до вольової сфери.

На основі аналізу існуючих на теперішній час поглядів щодо сталих характеристик вольової активності ми визначили такі критерії вольової особистості та критерії виділення вольових якостей в окрему групу з-поміж інших психічних властивостей людини: висока моральність та глибина переконань, задля яких людина здатна долати перешкоди [3–5; 14]; здібність та уміння долати труднощі та перешкоди, величина цих перешкод [14]; саморегуляція людиною своєї поведінки [2; 7; 8; 18]; наявність вольового зусилля у процесі саморегуляції та вольової дії [7; 8; 14; 17; 18]; здатність створювати додатковий смисл дії [5]; забезпечення стану оптимальної змобілізованості та оптимального режиму активності та концентрування цієї активності у потрібному напрямку [8]; ресурсні витрати через придушення вольовим зусиллям конкуруючих тенденцій [18]; висока результативність фізичної діяльності, зокрема при максимальних фізичних діях [17].

Вольовий потенціал особистості представлений великою кількістю якостей.

Системний підхід у вивченні вольової організації особистості вимагає побачити у переліках, що пропонують різні автори, певну систему, виділити її структуру та взаємозв'язки.

Погляди на будову вольової організації особистості спробуємо поділити на декілька видів. Перший вид являє собою ієрархічну структуру – дво- або триповерхову. До нього можна віднести трьохшаровий «піріг» Є.П. Ільїна [7]: внизу лежать природні задатки – нейродинамічні особливості; другий шар – це вольові зусилля, які породжуються соціальними та особистісними факторами, які утворюють третій шар – мотиваційну сферу, насамперед, моральні принципи людини. Ієрархічна будова характерна також для класифікації В.К. Каліна [8]. Залежно від функцій вольової регуляції, вольові властивості поділені на базальні (первинні) та системні (вторинні), які утворюють як би два «поверхи».

Другий варіант будови вольової організації особистості – горизонтальний «одноповерховий», де всі властивості «мають рівні права». Це вищезгадана класифікація М.П. Чумакова.

Третій варіант також має горизонтальну «одноповерхову» структуру, але простягнуто між двома полюсами – спонукальною та гальмівною функціями волі. Такий критерій розподілу вольових властивостей запропонував В.І. Селіванов [14]: відповідно є вольові властивості, які викликають та підсилюють активність (ініціативність, рішучість, сміливість, енергійність), і ті – що її гальмують (витримка, витривалість, терплячість).

Четвертий варіант – блочний. Сюди можна віднести класифікацію М.П. Брицькіна [2], яка обіймає двадцять чотири вольові якості, розподілених між одинадцятьма ланками психічного управління. Блочна структура також характеризує сукупність вольових якостей, досліджених В.А. Іванніковим та Є.В. Ейдманом [6].

П'ятий вид «круглий», мандолоподібний, де всі вольові властивості об'єднуються як у мандолу однією – цілеспрямованістю (А.Ц. Пуні [12]).

Вольові якості, яким різні автори надають особливого значення, такі: упевненість (Є.П. Щербаков), терпіння (Є.П. Ільїн), цілеспрямованість (А.Ц. Пуні), самоуправління організацією психічних функцій (В.К. Калін).

Отже, волю людини характеризують різні властивості як за своєю природою, так і за функціями – гальмування чи спонукування, самодетермінація чи виконання. Коли йдеться про вольову особистість, уявити, що всі вольові якості у неї розвинуті од-

наково сильно – нереально: наполеглива людина може бути несміливою, організована – не дуже витриманою і т. д. Іншими словами повинні існувати певні типи вольових характерів, у яких ті чи інші вольові властивості закономірно пов'язані між собою.

Своєрідний погляд на таку типологію ми знаходимо у Г.С. Нікіфорова, який окремо розглядає волю і самоконтроль та наводить різні приклади їх поєднання [11, с. 73]. Людині сильної волі можуть бути притаманні певні слабкості у сфері емоційного самоконтролю. В іншому випадку сильна воля може поєднуватися із слабкістю розумового контролю, тоді непродумані рішення призводять до неефективних витрат енергії. Третій тип обережної, нерішучої людини, яка за допомогою ретельного самоконтролю намагається мінімізувати ймовірність зустрічі з важкими ситуаціями, подолання яких вимагатиме вольових зусиль.

У цілому на теперішній час типологічний підхід у вивченні вольової організації особистості не розроблений. Натомість ми знаходимо застосування типологічного підходу у рамках концепції активності особистості К.О. Абульханової-Славської [1]. Активність тлумачиться як функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує та регулює у динаміці всю її особистісну структуру (потреби, здібності, волю, свідомість), що забезпечує людині можливість прояву самостійності, самовизначення у якості суб'єкта життя.

Типологічний підхід дає можливість вивчити «всі реально існуючі рівні активності, починаючи з вищих форм ініціативності, відповідальності і завершуючи повною пасивністю, відсутністю активності» [1, с. 111]. Отже, основними одиницями типологічного аналізу активності виступають вольові якості.

Результати дослідження показали, що в одних осіб ініціатива переважає над відповідальністю, у інших – навпаки, у третіх вони вступають у суперечку. Гіпотеза дослідження полягала у тому, що зв'язок ініціативи та відповідальності носила індивідуально-типологічний аналіз.

Великий інтерес представляє співвідношення базальних і системних якостей волі, виділених В.К. Калінін [8], та висунута ним ідея про компенсацію системними якостями недостатнього рівня розвитку базальних. На жаль, ця ідея, рівно як і положення про індивідуальний стиль вольової регуляції, не була розвинута в експериментальних дослідженнях його школи. На нашу думку, ці ідеї не втратили актуальності і зараз, і потребують спеціального дослідження.

У системі понять, які характеризують теорію волі, індивідуальному стилю вольо-

вої регуляції В.К. Калін відводить роль за-вершального поняття (вихідним поняттям є вольова регуляція, центральним – вольове зусилля). Його зміст розкривається при співвіднесенні з поняттями «вольова регуляція» та «вольова дія»: «Індивідуальний стиль вольової регуляції – це стійкий спосіб організації вольових дій (= структура вольової регуляції). Формування такого стилю пов'язане з освоєнням діяльності, з виділенням типових ситуацій, в яких вольова регуляція набуває розгорнутого характеру і включає у себе оволодіння умінням передбачати, розпізнавати та розв'язувати відпрацьованими способами ці ситуації. Індивідуальний стиль вольової регуляції забезпечує приуроченість функціонування структури психіки до вимог діяльності» [8, с. 54].

В.І. Моросанова [10], керуючись принципами суб'єктно-діяльнісного підходу, розробила авторську концепцію індивідуального стилю саморегуляції. Вслід за О.О. Конопкіним усвідомлену саморегуляцію вона розуміє як системно організований процес внутрішньої психічної активності людини по ініціації, побудові та управлінню різними видами та формами діяльної активності, які безпосередньо реалізують досягнення прийнятих цілей. В індивідуальних особливостях саморегуляції відображено те, як людина планує і програмує досягнення мети, враховує зовнішні та внутрішні умови, оцінює та коректує свою активність для отримання суб'єктивно прийнятних результатів.

Як співвідносяться поняття «індивідуальний стиль усвідомленої саморегуляції» (за В.І. Моросановою) та «індивідуальний стиль вольової регуляції» (за В.К. Калініним)? Виділені функції планування, програмування, оцінки та корекції притаманні і вольовій саморегуляції також, проте не є її специфічними «суттєвими» характеристиками, оскільки не відображають проблему волі як проблему самосуб'єктних відносин (за В.К. Калініним), коли свідомість людини тимчасово «відривається» від об'єкта і переключається на суб'єкт для «подолання себе». При розгляді процесу досягнення поставлених цілей не акцентується на труднощах та перешкодах, у зв'язку з чим у структурі саморегуляції не виділяється окремо функція подолання. Індивідуальним особливостям, які розглядаються у концепції, краще б підійшла назва «стилі самоорганізації діяльності», оскільки проблема розглядається переважно у площині суб'єкт-об'єктних відносин.

В.І. Моросанова не згадує про волю, оминає поняття «вольова регуляція», «вольові

властивості». Останні (разом із деякими іншими властивостями) в її концепції входять до переліку «особливого класу рис» – регуляторно-особистісних або суб'єктних.

Регуляторно-особистісні властивості визначено, як риси індивідуальності, які, насамперед, характеризують її як суб'єкта життєдіяльності з точки зору індивідуальних можливостей усвідомлено висувати цілі активності та керувати їх досягненням [9, с. 61]. До таких рис віднесено самостійність, надійність, гнучкість, відповідальність, наполегливість та інші. Вчена наголошує на важливості виділення суб'єктних якостей із сукупності особистісних властивостей, оскільки це дає змогу ввести операційний поділ понять особистості та суб'єкта. Важливою характеристикою цих властивостей є стилеутворююча природа.

Для нашого дослідження представляють інтерес такі результати, наведені в емпіричних дослідженнях у рамках цієї концепції [9; 10].

По-перше, встановлено, що існують індивідуально-типові особливості регуляторних процесів планування (висування цілей), моделювання ситуацій досягнення, програмування дії, оцінки результатів та корекції. Виділено типові стилі саморегуляції: гармонійні (з однаково високими показниками по всіх регуляторних процесах) та акцентовані (з вираженими «піками» окремих показників). До акцентованих відносяться автономний та оперативний стилі саморегуляції. По-друге, проаналізовано індивідуальні стилі саморегуляції при екстра-інтроверсії та при різних типах акцентуацій характеру. По-третє, доведено, що ефективність індивідуальної саморегуляції залежить не стільки від типу характеру людини, скільки від розвитку її суб'єктних якостей, сполучення яких специфічне для різних типів характеру. По-четверте, що у більшості професій та життєвих ситуацій високо ефективними можуть бути і акцентовані регуляторні стилі; механізм їх формування полягає у створенні компенсаторних відношень між високо розвинутими і менш розвинутими компонентами регуляторного профілю: наприклад, уміння наперед добро продумати важку ситуацію компенсує невміння швидко змінювати програму поведінки при зміні умов.

Нарешті, зазначено, що формування гармонійних стилів із високим розвитком усіх регуляторних компонентів – доля небагатьох [9, с. 63]. Стилеутворюючими якостями для таких стилів є висока відповідальність, упевненість, наполегливість у поєднанні з низькою тривожністю. Як масове явище такі стилі були виявлені тільки

у спорті вищих досягнень, а також серед успішних та високопрофесійних управлінців та політиків.

Останній результат можна пояснити тим, що він стосується сфер діяльності з очевидними дуже високими вимогами не просто до суб'єктних якостей особистості, а власне до вольових її якостей, коли треба працювати в умовах максимального вольового напруження. Визначальним фактором формування ефективного стилю саморегуляції у таких випадках ми вважаємо силу волі, але про волю у концепції не згадується.

Висновки. З виділених трьох аспектів диференційно-психологічного аналізу проблеми вольової організації особистості, типологічний на теперішній час – найменш розроблений. Аналіз типологічних аспектів волі в емпіричних дослідженнях, присвячених більш широкому контексту активності та саморегуляції особистості, підтверджує нашу думку про можливість виявлення певних типів вольової активності, зокрема про плідність гіпотези щодо співвідношення базальних та системних якостей волі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология личности в социалистическом обществе. – М. : МГУ, 1989. – С. 110–134.
2. Брицхин М.П. Воля и волевые качества личности / М.П. Брицхин // Психология личности в социалистическом обществе. – М. : МГУ, 1989. – С. 134–144.
3. Божович Л.И. Что такое воля? / Л.И. Божович // Семья и школа, 1981. – № 1. – С. 32–35.
4. Гиппенрейтер Ю.Б. О природе человеческой воли / Ю.Б. Гиппенрейтер // Психологический журнал, 2005. – № 3. – С. 15–24.

5. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.

6. Иванников В.А. Структура волевых качеств по данным самооценки / В.А. Иванников, Е.В. Эйдман // Психологический журнал, 1990. – № 3. – С. 39–49.

7. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2011. – 368 с.

8. Калинин В.К. Психология воли: сборник научных трудов / В.К. Калинин. – Симферополь, 2011. – 208 с.

9. Моросанова В.И. Индивидуальная саморегуляция и характер человека / В.И. Моросанова // Вопросы психологии, 2007. – № 3. – С. 59–68.

10. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Психологический журнал. – Том 23. – 2002. – № 6. – С. 5–17.

11. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека / Г.С. Никифоров – Л.: Изд. ЛГУ, 1989. – 192 с.

12. Пуни А.Ц. Психологические основы волевой подготовки в спорте / А.Ц. Пуни. – М. : Физкультура и спорт, 1977. – 96 с.

13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.

14. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения: воля, её развитие и воспитание / В.И. Селиванов. – Рязань : Изд. Рязанского гос. пед. института, 1992. – 572 с.

15. Чумаков М.В. Диагностика волевых свойств личности / М.В. Чумаков // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 169–178.

16. Шамлян К.М. Вольова організація особистості як диференційно-психологічна проблема / К.М. Шамлян // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології НАПН України. Т. Ч. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Випуск 25. – Київ, 2014. – С. 579 – 588.

17. Щербаков Е.П. Функциональная структура воли: автореферат дисс. доктора психол. наук / Е.П. Щербаков. – Л. : ЛГУ, 1990. – 32 с.

18. Kuhl J. Motivation, Konflikt und Handlungskontrolle / J. Kuhl. – Berlin: Springer, 1983.